

İSLAMLIK ÖNCESİ TÜRK TOPLUMLARINDA İKTİSADİ VE İÇTİMAİ YAPI

Dr. Abdulkadir İLGEN*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı İslamlık öncesi Türk topluluklarında iktisadî ve içtimai yapının, hangi unsurlar tarafından ne şekilde oluşturulduğunu araştırmaktır. Erken dönem Türk topluluklarında yarı göçebelîğe dayalı yaşayış biçimini şekillendiren en önemli amilin bozkır kültürü olduğu biliniyor. Sosyal yapıdan iktisadî yapıya oradan da askeri ve siyasî yapıya varıncaya kadar hemen her şeyin, bozkıra dayalı coğrafi yapı tarafından belirlendiği görülüyor.

Soy birliği ve töre ise aynı kültürün devamı ve tamamlayıcı unsurları olarak karşımıza çıkıyor. Yapılan çalışma, daha ziyade Orta Asya bölgesinde yapılan kazı çalışmalarını veri olarak yapılmış temel eserleri esas almıştır. Bilinenin aksine bozkır göçebelîğinin orman, çöl ve deniz göçebelerinden farklı olarak, sadece avcılıkla değil at, koyun, sığır ve deve gibi hayvanları besledikleri ve buna ilave olarak tarımsal ürünleri de üretmeyi başardıkları şeklinde ortaya çıkıyor. Aynı zamanda başta demir işçiliği olmak üzere, altın ve sair madenleri de işledikleri biliniyor. Sınırlı otlakların paylaşılması gereği, bu topluluklar arasında zarurî biçimde kendine özgü bir hukuk anlayışının ortaya çıkmasına da imkan sağlamıştır. Türklerin yaşadığı bölgenin eski İpek Yolu güzergahında bulunması, bu bölgeyi transit ticarete elverişli hale getirmiştir. Aynı bölgede ilk örneklerini Göktürk ve Uygur çağında gördüğümüz şehirler de iç ticaretin geliştiğini gösteriyor. Çin salnameleri de bu tezi doğrulayan bilgiler ihtiva ediyor.

* Dumlupınar Üniversitesi B.İ.İ.B.F. Araştırma Görevlisi.

GİRİŞ

İslamlık öncesi devir Türk toplumlarında iktisadî ve içtimaî yapının esaslarını oluşturan temel faktör bozkır kültürüdür. İlgili dönemde Türklerin siyasî , iktisadî ve içtimaî yapısını tanımlamak ve kavramak için bu temel öğeyi, yani bozkır kültürünü hesaba katmamak, yapılacak çalışmaları eksik hatta temelsiz bırakma riski taşır. Bu nedenle çalışmanın genel karakterini, atlı bozkır kültürünü oluşturan ya da uçsuz bucaksız bozkır ortamında tabii çevrenin meydan okumasına başarıyla cevap vermek suretiyle, bu yapının ayrılmaz bir parçası haline gelen Türk topluluklarıyla onların yaşadıkları coğrafya olarak belirlemek zarureti vardır.

Kadim dönem Türk sosyo-ekonomik yapısını, ilgili dönemin askerî ve siyasî yapısından ayrı, müstakil bir parça halinde değerlendirmek yanıltıcı olabilir. Ekonomik ve sosyal yapıda olduğu gibi askerî ve siyasî yapıda da, bozkır ve onun dayattığı zaruretleri hatırdan çıkarmamak lazım gelir. Her ne kadar aynı fizikî çevrenin her toplum üzerinde sürgit aynı etkiyi icra ettiğini söylemek mümkün değilse de¹, çevre tipi ile toplum şekilleri arasında doğrusal ve kuvvetli bir ilişki olduğu da bilinen bir gerçektir². Genetik etkenlerin tesirleri üzerinde durmak, meselenin uzmanlarını ilgilendiren müstakil ve bir o kadar geniş bir çalışmayı gerektirdiği için onun üzerinde durulmayacaktır.

Marx'ın ileri sürdüğü Asya Tipi Üretim Tarzı ise bütün genellemeci yaklaşımlarda olduğu gibi realiteden hareketle ortaya atılmış tümevarımcı bir yaklaşımdan ziyade, belli ön kabullere dayandırılmış tümdengelimci katı ve ideolojik bir yaklaşımı temsil ediyor. Buna göre mülkiyet biçimi, " Topluluğun fertler üzerindeki kontrolünün sıklığı ve fertlere bu topluluğun bir üyesi sıfatıyla toprak verilmesi " şeklinde özetleniyor. Bu tip toplumlarda ürün devlet tarafından toplanıp dağıtılıyor. Ticari değişimler kâr ve zarardan ziyade, tek taraflı olarak yapılmakta ve köydeki üretim-tüketim birliğini bozma imkanından mahrum gözükmektedir. En önemlisi kentle kırlar arasında ticari ilişkiler kurulmamıştır³. Halbuki Türk toplumunda yaylak-kışlak hayat tarzı, toplum hayatının vazgeçilmez iki ayrı parçasını oluşturur. Böylesi bir toplum yapısında artık değere devletin el koyması anlamında bir ekonomik ilişkinin varlığına dair yeterli derecede bilgi ve belge olduğu söylenemez⁴. Ayrıca bu tür bir yaklaşımın tüm aydınlanma filozoflarında olduğu gibi, doğrusal tarih anlayışından hareket ettiği de belirtmek gerekir.

Bunlara kısaca temas edildikten sonra, Türk kültürünü oluşturan bozkır hayatı ve onun çevresinde gelişen iktisadî ve içtimaî yapının nasıl teşekkül ettiği sorusunun cevabı bulunmaya çalışılabilir. Fakat her şeyden önce meselenin daha rahat anlaşılabilmesi için Türklerin yaşadığı coğrafya ve o coğrafyada hakim olan bozkır kültürünün ana hatlarıyla ortaya konulması gerekir.

¹ Bkz. A. TOYNBEE, *Tarih Bilinci I*, (Nşr. Bateş Yayınları), İstanbul 1978, s.103.

² Nitekim Marc Bloch, Asya steplerindeki halkların çok farklı diller konuşmalarına rağmen, ortak şartların zorlaması sonucu, şaşırtıcı bir yaşam tarzı ortaklığına sahip olduklarını belirtmektedir. Bkz. M. BLOCH, *Feodal Toplum*, (Çev. M.Ali Kılıçbay-Nşr. Savaş Yayınları/2), Ankara 1983, s.20.

³ O. TÜRKDOĞAN, *Sanayi Sosyolojisi Türkiye'nin Sanayileşmesi Dön-Bugün-Yarın*, (Nşr. Töre Devlet Yayınevi/54), Ankara 1981, s.49.

⁴ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler için Bkz. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, (Nşr. Kültür Bakanlığı Yayınları/244), Ankara 1978, s. 1 vd.

1. TÜRKLERİN ANA YURDU

Türklerin ataları olması kuvvetle muhtemel bulunan beyaz ve brekisefal ırk, Altay-Sayan , Tanrı dağları ve biraz da Kazakistan'a yayılmıştı. M.Ö. 1700 tarihlerinde *göçebe ve muharip* bir kavmin kültür, sanat ve ırkî hakimiyetini Hun hatta Göktürk çağına kadar devam ettirdiğini biliyoruz⁵. Bu sahada yaşayan kavimlerin sanat yönünden kendilerine mahsus bir sanat üslûbu oluşturmaları ve bu üslûbu muhafaza etmeleri, ancak siyasî birliklerini kurmuş olmalarıyla açıklanabilir⁶.

Son zamanlarda yapılan etimolojik araştırmalar da bu tezi kuvvetlendirmektedir. Zira M.Ö. ikinci bin ortalarına ait bazı dil yadigarlarının ortaya koyduğu gerçek, Türklerin o tarihlerde hem kuzey batıdaki eski Ural'lı kavimler hem de güney batıdaki Hind Avrupa dillerini konuşan Ari kavimlerle etkileşim halinde olduğunu göstermektedir⁷. Söz konusu sahalarda birtakım Türkçe deyimlerin kullanılıyor olması, bu sahanın Türklerin yaşadığı coğrafya olması ihtimalini güçlendiriyor.

2. BOZKIR KÜLTÜRÜ

Türklerin ataları olması kuvvetle muhtemel bulunan beyaz ve brekisefal bir ırkın, Altay-Sayan ve Tanrı dağları ile biraz da Kazakistan'a M.Ö. 1700 tarihlerinde yayılmış oldukları⁸ son linguistique araştırmalarla da ortaya konulmuş bir gerçektir⁹.

İlk Türk bozkır kültürünün oluşturulduğu mekan olan bu bölgelerdeki bozkırın, yılda aldığı ortalama yağmur miktarı, 550 mm'nin altına düşmeyen ve çok yerde, 500 metreden yüksek rakımlı yaylalardan meydana geldiği bilinmektedir¹⁰.

Passarge'ye göre *steppe*, *Hettner*'e göre *Winter-kalte Grassteppe* denilen ve koyu siyah kestane renginde toprağı olan esas bozkır, açık bir havza ve daha yağışlı olmasına rağmen sert kontinental, kışın çok soğuk ve kar fırtınalı, yazın umumiyetle kurak bir iklime sahiptir. Yazın ara sıra şiddetli sağanaklar dahi kuraklığı gideremez. Bu bölgenin tipik hayvanı attır. Daha kuzeydeki nehir vadilerinde ve yüksekliklerde ormanlıklar bulunmaktadır¹¹.

Bozkır ikliminin bu şekilde sert bir yapıda bulunması, bozkır kavimlerini ister istemez etkilemiştir. Bundan dolayı bozkırlı atlı göçebe kavimler dinamik ve teşkilatçı bir toplum yapısı geliştirmek zorunda kalmışlardır. Geniş bozkır sahalarında iklim gereği devamlı hareket halinde olan bu topluluklarda, buna bağlı olarak

⁵ B. ÖGEL, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, (Nşr. Türk Tarih Kurumu Yayınları/VII), Ankara 1988, s. 17.

⁶ ÖGEL, s.281

⁷ İ. KAFESOĞLU, *Türk Millî Kültürü*, (Nşr. Boğaziçi Yayınları/74), İstanbul 1986, s 47.

⁸ KAFESOĞLU, s. 25 vd , RASONYI, *Tarihte Türklük*, (Nşr. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları/82), Ankara 1988, s. 3.

⁹ ÖGEL, s.7.

¹⁰ KAFESOĞLU, s. 201.

¹¹ RASONYI, s.2.

toprak bağıllığı değil *soy* bağıllığı birinci plana geçmiştir. Sosyal kimlik aile, oymak, ve kabile içinde gelişirken, sınırlı otlakları kullanmak zarureti, aile ve gurup ilişkilerini güçlendirmekle kalmayıp *hukuk* anlayışının da gelişmesine sebep olmuştur¹².

Bozkır göçebeleri orman toplulukları ve balıkçı göçebe topluluklarından farklı olarak üretken (hayvan besiciliği ve ziraat) bir yapı kazanmışlardır. Bozkır dışındaki göçebe toplulukları ise, asalak yani avcı kültürünü oluşturmuşlardır. Faaliyetleri ferdi olduğundan, sosyal dayanışma ve teşkilatlanmaya müsait değildir.

Yukarıda zikredilen bu durum ekonomik sosyal ve hukukî yönleri ile tarihte ilk olarak ortaya çıkan sosyal organizasyon şekillerini ihtiva eden belirtiler olarak nitelendirilebilir. Menghi'nin deyimiyle bu husus, Ural-Altay kavimlerinin dünya tarihinde ilk olarak hayvan beslemek ve atı ehlileştirmek suretiyle olağanüstü devlet kurma kâbiliyeti şeklinde yerleşik kavimlere intikal ettirdikleri önemli bir medenî merhale olarak nitelendirilebilir¹³.

Nüfus kesafeti ve komşu kavimlerin taarruzları sonucu sürekli yer değiştirme zarureti ve göç etmelerle, bu göçlerin nizamî bir şekilde devamını sağlamak için *soy* bağı yanında *töre* bağının da bir şekilde güçlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir¹⁴.

Bozkır kültüründe önemli başka bir unsur ise, demirdir. Demir, Türk mitolojisinde çok önemli bir yere sahiptir¹⁵. Tarihi vesikalar da, demiri bol miktarda kullanan kavimlerin Ural-Altay kavimleri olduğunu göstermektedir¹⁶.

Demir ve atla sair kavimler karşısında karşı konulmaz bir üstünlük kazanan bozkırlı göçebe kavimler, *güneş bayrak*, *gök çadır* ülküsüyle gündoğusundan günbatusına kadar çok geniş sahalara hakim olma kudretini gösterebilmişlerdir. Hukuka yani töreye uygun bir şekilde nizamî olarak organize olunmakla ancak başarılacak olan bu durum, söz konusu toplulukların aynı zamanda kanun koyucu özelliklerinin de bariz bir belgesi olarak değerlendirilebilir.

3. TÜRK TÖRESİ

Eski Türkler *Töre* sözünü *Törü* şeklinde söylerlerdi. Türklerde *Töre* deyiminin ifade ettiği anlamlar çok değişiktir. Eski Türklerde *Töre* daha çok '*Devletin kuruluş düzeni ve işleyişi*' şeklinde anlaşılmıştır¹⁷.

¹² KAFESOĞLU, s.210-211; D.M. DOĞAN, *Tarih ve Toplum*, (Rehber Yayınları/1), Ankara 1990, s.60.

¹³ RASONYI, s.4; KAFESOĞLU, s. 211.

¹⁴ Eski Türk topluluklarında *töre* çok farklı anlamlarda kullanılmıştır. Fakat asıl kullanılış şekli, 'devletin kuruluş ve işleyiş tarzı' ile 'görenek', 'yol-yordam' ve 'hayat tarzı' olarak yaygınlaşmıştır. Bkz. B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988, s. 469.

¹⁵ B. ÖGEL, *Türk Mitolojisi I*, (Nşr. Türk Tarih Kurumu Yayınları/VII), Ankara 1978, s. 62 vd.

¹⁶ KAFESOĞLU, s. 212.

¹⁷ ÖGEL, *Gelişme*, s.469.

'*İl gider töre kalır*' deyişi de toplumda genel-geçer manada kabul görmüş 'kurallar bütünü' 'adetler' ya da bir tür 'hayat tarzı' hatta bunların tümünün üstünde hepsini içeren devlet ve toplum hayatının özü gibi anlam zenginliklerine sahiptir.

**"Hanlar atası Oğuz Han Söyledi
Böyle töre ü erkan eyledi
İşbu resmile vasiyet kıldı ol
Ta ola oğlanların Töre yol."**

Nesilden nesile intikal eden bu ifadelerde Oğuz Han, atalar atası, ilk babalığın töre-yolu'nu gösterir. Geç zamanlara kadar kuşaktan kuşağa geçmiş olan bu rivayette Oğuz Han kişi görünümünden çıkar, töre'nin yol (kural, usül) olarak kalabilmesi için, vazgeçilmez gens'ler birliği şekline girer¹⁸.

Yukarıdaki dörtlük töre kavramının aynı zamanda, ilk devlet kurucu Türk hakanı olarak hanlar atası olan Oğuz Kağanın, vazetmiş olduğu kurallar bütünü şeklinde anlaşılabilceği ihtimalini kuvvetlendiriyor. Bu anlamın sınırlarını daha da genişletmek pekala mümkün olabilir. Gök-Tanrı tarafından kutsanmış telakki edilen Türk hakanlarının töre üzerinde belli oranda tasarrufta bulunabileceği düşünülebilir.

Göktürk yazıtlarında görülen muhteşem giriş de, konuyla ilgisi yönünden töre kavramını yukarıdaki izah tarzına yakınlaştırıyor. "*Yukarıdaki mavi gök basmasa, aşağıdaki yer delinmese, Ey Türk Milleti ! Senin devletini (İlini) ve töreni kim yok edebildi!*" Bu ifadeler töre kavramının aynı zamanda devletin bekasıyla eş anlamlı olarak kullanıldığını gösteriyor. Bu haliyle *töre* toplumun olduğu kadar devletin de esas varlığıdır. Devlet ve milletin varlık ve bekası bir anlamda bu kurallar manzumesinin varlık ve kalıcılığına bağlıdır¹⁹.

Ziya Gökalp ise Türk ve Töre kelimeleri arasında etimolojik yönden anlam ve şekil birliği olduğunu ileri sürüyor²⁰. Genel olarak güçlü kuvvetli anlamlarına gelen Türk kelimesiyle, güç ve kuvvetin dolaylı da olsa kaynağı olan töre kelimesi arasında anlam yönünden bir ilişki kurmak pekala mümkün olabilir. Anlam yönüyle ortaya atılan bu iddiayı doğru olarak kabul edersek, Türk'ün genel karakterinin töreli, yani görgülül ve nizamdan yana olduğu ileri sürülebilir. Zaten bir çok kez yurdunu, devletini ve istiklalini kaybeden, bu arada uçsuz bucaksız bozkırlarda günler hatta aylarca yolculuk yapan bir milletin bunca olumsuz şartlara rağmen hayatietini sürdürebilmesi ancak böylesi kuvvetli prensiplerle mümkün olabilir. Netice olarak töre kavramı Türk milletinin bir bütün halinde bütün millî seciyelerini içeren yazılı olmayan kurallar bütünü şeklinde tanımlayabiliriz.

4. TÜRKLERDE SOSYAL HAYAT

Eski devir Türk topluluklarında sosyal hayatın, bozkırın kendine özgü hayat şartları sonucu *soy* etrafında *töre*'ye uygun olarak teşekkül etmesi olgusu, doğal olarak aileyi de böylesi bir toplum yapısında birincil derecede önemli hale getirmiş

¹⁸ Ü. Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, Ankara 1986, s. 163.

¹⁹ Ögel, *Devlet*, s.302.

²⁰ HASSAN, s.162.

olmalıdır. Gerek destan ve mitolojide gerekse tarihi vesikalarda sıklıkla karşımıza çıkan aileye ait kavramlar da bu tezi kuvvetlendirir bir mahiyeti haizdirler. Vakiada bu şekilde cereyan ediyor görüntüsü verir. Bütün sosyal oluşumlarda olduğu gibi Türk devletinin temelini de aile oluşturur²¹.

4.1. AİLE

Eski Türk toplumunda ilk sosyal birlik olan aile, bütün içtimaî bünyenin çekirdeği durumunda idi. Kan akrabalığı esasına dayanan ailede reis erkekti. Ailenin esas çekirdeğini baba, oğul ve torunlar oluşturuyordu. Evlenip giden kızlar ile onların çocukları aileden sayılmazlardı²².

Türkçe akrabalık münasebetlerine dair altmış ayrı nüansa tekabül eden kelimeleri Zolotitski Çuvaşça sözlüğünde zikretmiştir²³. Bu da eski devir Türk toplumunda ailenin ne kadar önemli bir yerinin olduğunu göstermesi bakımından hayli ilginç bir durum olarak değerlendirilebilir.

Türk ailesinde babanın diğer aile fertleri üzerinde sonsuz denilebilecek hakkı yoktu. Nitekim Dede Korkut'da Dirse Han, çocuğu olmadığı için ağlıyor ve karısına 'Bu suç senden midir yoksa benden midir?' şeklinde dert yanarken, ona kötü söz söylemekten kaçınıyor ve günahı karısıyla eşit olarak paylaşma yolunu tercih ediyor²⁴.

Türk ailesi yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı gibi, karşılıklı eşitlik esasına dayanmıştır. Yine Dede Korkut'da geçen 'ana-baba veya ana-ata' şeklinde geçen deyimler, ananın ailedeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Türkçe'de erkeklerin eşleri için kullandığı 'hanım' sözcüğü de, yine eski Türkçe'de hâkanlar için kullanılan bir deyim olan Han deyiminin saygı makamında kullanılan şeklidir.

Türkçe'de geçen *evlenmek* tabirinin ev edinmek anlamına gelmesi, eski Türk ailesinin geniş aile değil de küçük, çekirdek aile tipinde olması ihtimalini akla getiriyor²⁵. Aile hakkında bütün nüansları buraya almak, çalışmanın sınırlarını aşar. Çadırın çözülmesi ve kurulması, arabaya yüklenmesi, süt sağma, tereyağı ve peynir çıkarma, deri işçiliği, ayakkabı, keçe çorap, giyim ve keçe imali gibi işlerin kadına ait olduğu biliniyor. Erkeğe gelince, bir hükümdar göçebe teşkilatında ne durumda ise, erkek de ailede aynı durumdaydı²⁶.

4.2. BOY

Aileler ve 'urug'²⁷ lar birleştiği zaman *boy* meydana geliyordu. Başında ise, boydaki iç dayanışmayı korumak, hak ve adaleti düzenlemek ve gereğinde silahlâ

²¹ ÖGEL, *Gelişme*, s. 245; KAFESOĞLU, s.215-216.

²² ÖGEL, s.237.

²³ RASONY, s.57.

²⁴ ÖGEL, *Gelişme*, s.249

²⁵ KAFESOĞLU, s. 216.

²⁶ RASONYI, s.58-59

²⁷ Urug, kelime olarak tane ve tohum anlamında kullanılan bir kelimedir. Buradaki kullanılış şekli de bir öncekinin çağrıştırdığı ve ona uygun olan soy-nesil anlamındadır. Bkz. ÖGEL, s.311

boyun menfaatlerini korumakla görevli bey bulunurdu. Buna göre boy siyasi mahiyette bir birlik olarak nitelendirilebilir. Zaten kendine ait arazisi ve belli bir askerî gücüne sahip olması da bunu destekler mahiyettedir²⁸.

Boy beyleri irsi olarak iktidarlarını devam ettiriyor olmalıydılar²⁹. Kendilerini Tanrı tarafından görevlendirilmiş addeden Türk hakanları da ilk başta bir boyun başkanı durumundaydılar. Bununla birlikte hâkan seçimi veya hâkanlığın resmen teşçillendiği kurultayın küçük bir benzeri de boy beyinin seçiminde müracaat edilen bir yöntem olmalıdır.

Her boyun hududu diğer boylara ait hudutların başladığı yerlerle sınırlandırılmıştır. Boy beyleri yurtların korunması, vergilerin tahsili, göç zamanlarında disiplinin sağlanması ve kendi boyuna mensup aileler arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesinde yegâne söz sahibi idi. Her boyun kendine özgü boy işaretleri onları diğerlerinden ayırıyordu³⁰.

Boy'un bu sosyo-politik karakteri, bodun'a ve özellikle Türk devletine bünyevî yapı verdiği için devletin kuruluşu, çözülmesi ve yeniden kurulmasında başlıca manivela durumundadır. Dolayısıyla da sosyal tabakalaşmada çok önemli bir yere sahiptir³¹.

4.3. BODUN

Boylar birliğine bodun deniliyordu³². Kaşgarlı Mahmut'da geçen çok eski bir atasözünde ise bodun, *millet* manasında kullanılmıştır³³. Aynı kelime Göktürk yazıtlarında da millet mefhumunu ifade için kullanılmıştır³⁴.

Kelime olarak milleti ifade eden bodunun başında genellikle arazisinin büyüklüğü ve halkının çokluğuna göre yabgu, şad, ilteber vb. gibi ünvanlar taşıyan idarecilerin bulunduğu biliniyor. Bunlar ya müstakil ya da bir //e tâbi vassallar durumunda olabiliyorlardı.

Boylar daha ziyade soy ve dil birliğine sahip oldukları halde, bodunların sadece boyların sıkı işbirliğinden meydana gelen topluluklar olduğu anlaşılıyor. Bugünkü halk tabirinin eski Türkçe'deki karşılığı ise, *kün* idi. Uluş sözü ise herhangi bir topluluk değil, yer, memleket ve ülke manasına geliyordu³⁵.

5. TÜRKLERDE İKTİSADİ YAPI

Eski devir Türk topluluklarındaki iktisadî yapının da bozkır kültürü etrafında şekillendiği söylenebilir. Orta Asya kültür çevrelerinde yapılan kazılarda o taya

²⁸ KAFESOĞLU, s.218

²⁹ O.TURAN, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II*, (Nşr. Nakışlar Yayınevi/21-22), Ankara 1979, s. 195. Kafesoğlu aynı kanaatte değildir. Bkz. KAFESOĞLU, s. 219.

³⁰ B. ÖGEL, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982, s. 62 vd.

³¹ KAFESOĞLU, s. 219

³² İbid.

³³ ÖGEL, *Gelişme.*, s. 169

³⁴ ÖGEL, *İslamiyetten Önce*, s. 19.

³⁵ KAFESOĞLU, s. 219.

çıkartılan bulgular da bunu destekler mahiyettedir³⁶. İktisadî yapıyı büyük ölçüde etkileyen bozkır kültürünün esasını ise besicilik, tarım, el sanatları ve ticaret oluşturuyordu.

5.1. HAYVANCILIK

Kurganlardan çıkartılan bulgulardan anlaşıldığına göre Türklerin çok erken denilebilecek bir dönemde, temeli hayvan besiciliğine dayanan yarı göçebe bir hayat sürdürdükleri anlaşılmaktadır.

Hayvan besiciliği ise, otlakların sınırlı olduğu bir bölgede rasgele yapılamaz. Bu nedenle otlakların seçimi ve bölgelere ayrılması gerekiyordu. Bozkırda hayvan besiciliği yapılabilmesine uygun tarzda yaz ve kış konaklıkları önem arz eder. Bundan dolayıdır ki, yaylak ve kışlak tabir edilen ve sınırları önceden belirlenmiş otlaklar arasında günlük değil de mevsimlik periyotlar halinde nizamî bir şekilde yürütülen göçebe hayat tarzı Türklerin tabii yaşantısıdır³⁷. Anlaşılabileceği üzere yazlık ve kışlık periyotlar halinde yazın yayla kışın da kışlaya ait otlaklara yapılan bu göçlerin amacı, tabiidir ki bu toplumda evcil hayvan besiciliğinin çok önemli bir yer tuttuğu anlamına gelir.

Çok erken dönemlerden itibaren koyun ve sığır besiciliği yanında bilhassa at besiciliğinin de oldukça yaygın olduğu biliniyor. Atı ilk ehlileştiren ve üzeniği ilk bulan kavimlerin de atlı-göçebe bir kavim olan Türklere ait olduğunu biliyoruz. O kadar ki sadece kendi ihtiyaçları için değil, yabancı ülkelere ihraç edecek kadar at beslendiği zikrediliyor³⁸. Bunun yanı sıra yine eski Türk mezarlarından çıkartılan kalıntılar arasında at, koyun ve sığır iskeletleri yanında deve iskeletlerine de rastlanmış olması çok erken bir dönemde (M.Ö. 2500-1700) Türk topluluklarının at ve sığır yanında deveyi de evcilleştirerek beslediklerini göstermektedir³⁹.

5.2. TARIM

Türklerin besicilik yanında tarımsal ürünleri de ürettikleri biliniyor. Çin nâmelerindeki kayıtlara göre 688 de zaferle sonuçlanan bir savaştan sonra Göktürk kağanı Kapagan, Çinlilerden haraç olarak külliyetli miktarda *tohum* ve *ziraat* malzemesi almıştı. Başka bir Çin haberi de bunu teyit etmektedir⁴⁰. *Ekmek* fiilinin Göktürk çağından beri kullanıldığı biliniyor⁴¹.

Z. Gökalp eski Türk topluluklarının buğday yanında arpa, pirinç, darı, mısır, asma, elma ve dut gibi sebze ve meyve türlerini de yetiştirdiklerini zikrediyor. Bu-

³⁶ M.Ö 2500-1700 yıllarına tekabül eden Afanasyevo kültür çevresinde yapılan kazılarda ortaya çıkartılan bulgularda, av hayvanları yanında koyun ve at kemiklerine de rastlanıyor olması, o dönemde yaşayan Türk kavimlerinin avcılık yanında sözü edilen hayvanları da evcilleştirmek suretiyle çobanlık yapmaya başladıklarını göstermektedir. Bkz. ÖGEL, *İslamiyetten Önce*, s. 17-18.

³⁷ RASONYI, s.48; TURAN, s.196

³⁸ KAFESOĞLU, s. 48.

³⁹ ÖGEL, *İslamiyetten Önce*, s. 17.

⁴⁰ RASONYI, s. 50.

⁴¹ ÖGEL, *Giriş II*, s.2 vd.

nun yanı sıra sadece kuru tarım değil, aynı zamanda sulu tarım yapmak amacıyla bol miktarda sulama kanalının varlığından da söz ediyor⁴². M.Ö. 6000 yıllarına kadar götürülebilen Akşabad yakınlarındaki Anau'da güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılan dört köşe evler, *hububat taneleri*, sığır ve koyun gibi hayvanlara ait kemik kalıntıları ile yerleşik ve ziraatçı bir kültürün varlığını gözler önüne sermiştir. Batı Türkistan'daki Namazgâh-Tepe kültür merkezinden çıkartılan kalıntılar arasında görülen kıyılmış yemler, arpa, buğday ve çavdar yanı sıra üzüm taneleri de Gökalp'i doğrular görmektedir⁴³.

Fasulyegillerden olan acı baklanın da Orta Asya olduğu ileri sürülüyor. Fasulye kelimesini karşılayan Türkçe bir kelime kullanılmıyor olsa bile, eski Çin'de bir tür sarı baklaya Uygur baklası denilmesi, bunun Türkler arasında kullanılmış olabileceğini düşündürüyor. Bunun yanı sıra kendir ve pamuk türlerinin de yetiştirilip kullanıldığı da zikrediliyor⁴⁴.

5.3. SANAYİ

Bozkır kültürünün ana unsurlarından biri ve belki de en önemlisi olarak tanımlanan demir, gerek mitolojide gerekse tarihi vesikalarda önemli bir yer işgal eder. W. Ruben, tarihi vesikalara dayanarak eski Türk sahasını demir kültürünün doğduğu yer olarak kabul etmenin ilmî bir zaruret olduğunu belirtmiştir⁴⁵.

Bozkırın kendine mahsus şartları sebebiyle atlı muharip bir kavim olan Orta Asyalı kavimler ve bilhassa Türkler için demir, bir ihtiyaçtan da öte zaruret sayılıyordu. Atın gemiyle sâir malzemeleri ve kemerlerine taktıkları toka dahil bir çok malzemenin imali için kullanılan demir, çok erken devirlerden itibaren kullanılagelen bir maden olmuştur. M.Ö. 5 ve 6. Yüz yıllara ait Mayemir kültür bölgesinde ortaya çıkartılan kazı bulguları hançer, balta ve miğfer yapımı için bol miktarda demir kullanıldığını göstermektedir⁴⁶.

Türklerin yaygın olarak yaşadığı kabul edilen ve M.Ö. 2000 yıllarına tekabül eden Andronova kültüründe ise, altın işlemeciliğine ait bol miktarda kazı bulgusu, Altay bölgesinin o yıllarda altın endüstrisinin merkezi olduğunu ortaya koymuştur⁴⁷. Esik kurganından gün ışığına çıkartılan ve bugün Almaatı'daki ilimler akademisinde sergilenen *altın elbiseli adam*, genç bir Hun asilzâdesine ait altından yapılmış bir zırh olarak o dönemden günümüze kadar ulaşmış önemli bir bulgudur. Bu eser ilgili

⁴² Z. GÖKALP, *Türk Medeniyeti Tarihi*, (Nşr. İ.Aka, K.Y. Kopruman), İstanbul 1976, s.383; Barthold Ferganadaki sulama kanalları hakkında müstakil bir çalışma yapmıştır. Bu tür sulama kanallarının izleri sadece Fergana'da değil aynı zamanda Altayların ıssız ovalarında bile görülüyordu. Göktürk ve Hun mezarlarının bulunduğu bölgelerde görülen bu Altay kanalları, kayaların yarılması ile yapılmıştı. Bkz. ÖGEL, s.51.

⁴³ ÖGEL, *Giriş II*, s.20 Rasyonı daha da ileri giderek her ne kadar buğday cinslerinin ana yurdu Ön Asya olsa bile ikinci yurdu Orta Asya'dır iddiasını ileri sürüyor. Bkz. RASYONI, s.52.

⁴⁴ RASYONI, s.53.

⁴⁵ KAFESOĞLU, s.210.

⁴⁶ Bkz ÖGEL, s. 35.

⁴⁷ ÖGEL, s. 23.

dönem Türk dünyasında altın işlemeciliğinin ne kadar ileri bir seviyede olduğunu göstermesi bakımından hayli ilginç bir örnektir⁴⁸.

Demir ve altın işlemeciliği yanında dericilik ve dokumacılık da Türkler arasında oldukça yaygın sanat dalları arasındadır⁴⁹. Pazırık kurganından çıkartılan Hun halısı, sanat tarihimizde bilinen ilk Türk halısıdır. Bu halı cm. kareye 36 ilmik yerleştirilebilmiş olan son derece ince bir işçiliği gösterir. Bu halı sadece dokumacılık değil, onun için gerekli olan malzemenin de ne denli ince bir şekilde işlendiğini göstermesi bakımından hayli ilginçtir⁵⁰. Halı ve kilim işçiliği yanında yaygı, çadır bezi ve bilumum giyim eşyası da Türkler tarafından ustalıkla üretilmiştir⁵¹.

Güney Sibirya'da Altay dağları eteklerindeki Pazırık kurganından çıkan kalıntılar arasında, hepsi ağaçtan yapılmış çeşitli süs eşyaları, küçük masalar, kaplar, havan elleri ve birçok ev eşyasının varlığı, Hun Türklerinde ağaç torna işlerinin oldukça ileri seviyede olduğu fikrini destekler mahiyettedir. Ağaç işçiliğine ait ikinci teknik ise, dülgerlik veya marangozluktur. İkinci Pazırık kurganının duvarları biçilmiş tahta ve tomruklarla kaplanmıştı⁵². Bu kurgandan çıkartılan buluntular arasında halı, kumaş, renkli keçe applike örtüler gibi, hayvan kavgaları ve insan figürleri ile süslü çok zengin tekstil işleri yanında atlı araba ve renkli cam boncuklar, kulplu tunç kazanlar, Çin işi Tunç aynalar vb. eşyalara rastlanmıştır⁵³.

5.4. BESLENME

Temeli hayvan besiciliğine dayanan yarı göçebe bir kavmin temel besin maddesi de hiç kuşkusuz hayvan ürünlerinden ibaret olmak lazım gelir. Fakat yukarıda da yeri geldikçe temas edildiği üzere hububat vb. ürünlerle sebze ve meyvelerin de yeterince üretilip tüketildiği söylenilebilir. Bununla birlikte en önemli besin kaynağının et ve süt olduğu bilinir⁵⁴.

Türklerin tarihte ilk defa konserve yapan millet olarak kurutulmuş et, pastırma, et tozu vb. yiyecekleri farklı bir şekilde muhafaza ederek kullandıkları biliniyor. Litre başına 450 kalori sağlayan kıymız da hem zevk hem de yağla tek taraflı beslenmeyi mümkün kılan bir içki çeşidi olarak Türklerin hayatında önemli bir yere sahipti⁵⁵.

İç deniz ve ırmak kenarlarında yaşadıkları bilinen Türk topluluklarının su ürünlerinden mahrum kaldıkları düşünülemez. Muhtemelen diğer avcılık çeşitleriyle

⁴⁸ N. DİYARBEKİRLİ-O. ASLANAPA, *Türk Tarihi*, Ankara 1977, s. 61 vd.

⁴⁹ Türklerde giyim ve dokumacılıkla ilgili oldukça zengin denilebilecek bilgi ve minyatürler için Bkz. ÖGEL, *Gi. İş II*, s. 163-188.

⁵⁰ DİYARBEKİRLİ-ASLANAPA, s. 90 vd.

⁵¹ Konuyla ilgili olarak 'Türklerde Giyim' başlığını taşıyan basılmamış bir çalışmamızda, bunun örnekleri üzerinde geniş olarak durulduğu için burada tafsilata girilmeyecektir.

⁵² ÖGEL, *İslamiyetten Önce*, s. 64.

⁵³ Bkz. O. ASLANAPA, *Türk Sanatı I-II*, (Nşr. Kervan Yayınları/1), İstanbul 1984, s. I vd.

⁵⁴ RASONYI, s. 54.

⁵⁵ *ibid*.

birlikte balık avcılığı da gelişmiş olmalıdır. Dede Korkut kitabında anlatılanlara bakılacak olursa, Türklerin günlük yaşantılarında av ve ziyafet şölenlerinin çok önemli bir yer tuttuğu görülür. Anlatılan bu av partileri yukarıda anlatılan tezi doğrular mahiyettedir⁵⁶.

5.5. TİCARET

Türk devletleri komşu milletlere başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve, deri kösele, kürk ve hayvanî gıdalar satarak karşılığında hububat ve giyim eşyası alıyorlardı. Bilhassa Hun Türklerinin komşu ülkeleri Bizans ve Çin’le ticarî ilişkiler içinde zikretmek gerekir⁵⁷.

Komşu devletlerle bu şekilde ticarî ilişkiler kuran eski dönem Türk iktisadî yapısının canlı olabilmesi için, öncelikle kendi bünyesinde kuvvetli bir mübadelenin bulunması gerekir. Bundan hareketle o dönem Türk topluluklarında geçimlik üretim yanında pazara yönelik üretimin de önemli bir yer tuttuğunu ifade edebiliriz. Yukarıda zikredildiği üzere, kazı buluntuları arasında muhtelif zanaat dallarına ait bol sayıdaki kalıntı, eski Türk toplulukları arasında branşlaşma ve mübadele eğilimlerinin azımsanamayacak oranda yaygın olduğunu gösteriyor denilebilir. Nitekim tarihte İpek Yolu olarak bilinen ticaret yolu, Uzak Doğudan Ön Asya ve Akdeniz’e kadar çok geniş bir bölgeyi birbirine bağlayan köprü olma özelliğini çok uzun yıllar devam ettirebilmiştir.

İşte bu bölge, yani İpek Yolu güzergâhı, çok erken dönemlerden itibaren Türklerin vatanı idi. Gökalp eski dönem Türk topluluklarının seyyar evler yapmak ve lüzumu halinde bunları birbirine bağlamak suretiyle mükemmel çarşılar oluşturabildiklerini kaydeder⁵⁸. Bunların Orta Çağ Avrupa’sında da görülebilen panayırlara benzediği söylenilebilir. Muhtemelen bu ve benzeri çarşılar iç pazarı sürekli olarak canlı tutuyor ve mübadeleyi hızlandırıyordu.

İç piyasanın bu özelliği, bölge insanların Uzak Doğudan Ön Asya ve Akdeniz’e kadar uzanan bir bölgede, kervanlarla sağlanan transit ticaretin gelişmesine de katkı yaptıkları ihtimalini düşündürüyor.

Göktürk yazıtlarında geçen şu ifadeler; “*Kervanı gelmedi. Onı (yani kervan ve vergiyi) isteyeyim diye akın yaptım. Korkup birkaç kişisi ile kaçıp gitti.*” sözü edilen dönemlerde, normal ticaret kervanları yanı sıra vergi getiren kervanların da bulunduğunu gösteriyor⁵⁹. Dede Korkut kitabında sıklıkla geçen *bezirgan* tabiri, o dönem Türk topluluklarının ticarî faaliyetlere pek de yabancı olmadıklarını gösteriyor.

5.6. MALİYE

Bütün Türk devletlerinde ordu teşkilatından hemen sonra malî yapının düzenlenmiş olduğunu görürüz. Hun Türklerinin vergilerle vadelerini aşan borçlar ve

⁵⁶ Bkz. O. Ş. GÖKYAY, *Dede Korkut Hikayeleri*, (Nşr. Kültür Bakanlığı Yayınları/252), İstanbul 1976, s. 109 vd.

⁵⁷ KAFESOĞLU, s.312.

⁵⁸ GÖKALP, s. 383

⁵⁹ ÖGEL, *Giriş I*, s.365-366.

faiz hadlerini ne şekilde düzenleyip hesapladıklarını gösteren belgeler günümüze kadar ulaşmıştır. Göktürkler'de de bazı *tudun*'lar, hakan adına vergi kontrollerini kendileri yürütüyorlardı⁶⁰.

İçtimaî yapı anlatılırken, her boyun kendine ait sınırlarının bulunduğu ve ayrıca hayvanlarının da hususî damgalarla başkalarından ayırt edildiği zikredilmişti. Türk boyları arasında bu şekilde meydana gelen sosyal tabaklaşma vergi tahsilinin kolayca yapılmasına imkan sağlamış olmalıdır. Muhtemelen vergi tahsilatı çoğu kez aynı olarak yapılmış olmalıdır⁶¹.

Eski Türklerde normal alışverişten, bindiği ata varıncaya kadar çok çeşitli vergi türünün olduğu biliniyor. Ögel bu tür vergi çeşitlerinin sayısını yirmi ikiye kadar çıkarıyor⁶². Bunların yanı sıra mağlup ve tâbi ülkelerde alınan altın, madenî para veya aynı olarak alınan yıllık vergiler de devlet maliyesine önemli ölçüde kaynak sağlıyordu.

SONUÇ

Sonuç olarak eski dönem Türk kavimlerinin, temeli hayvan besiciliğine dayanan yarı göçebe bir toplum yapısını *töre* etrafında şekillendirdiklerini söyleyebiliriz. Anlaşılabilirliği üzere böylesi bir toplumda üretim pazara yönelik olmaktan ziyade, muhtemelen geçimlik düzeyde gelişmiş olmalıdır. Bununla birlikte transit ticaret yollarının kavşak noktası diyebileceğimiz bir bölgede yaşayan ve büyük siyasî organizasyonlar kuran büyük bir toplumun, farklı ihtiyaçlarını karşılayabilmek için belli zanaat dallarında ister istemez meslekî ihtisaslaşmaya gittiğini söylemek icap eder. Nitekim demircilik ve altın işlemeciliği yanında dokumacılığın da çok erken dönemlerde, Türkler arasında oldukça yaygın olduğu yukarıda zikredilmişti.

Gerek ihtiyaçların farklılığı gerekse tarihi çok eski dönemlere dayanan Çin ve Hint medeniyetleriyle kurulan yakın temas da, iktisadî hayata belli bir canlılık getirmiş olmalıdır⁶³. Türklerin yaşadığı bölgelerde çok eski dönemlerden itibaren varlığını bildiğimiz şehirlerin bulunuyor olması, şehir halkının ihtiyacını karşılamak için geçimlik üretimden ziyade pazara yönelik üretimi zorunlu kılar. Bununla birlikte şehirlerin varlığına ait bilgiler çok eski dönemlere götürülemez. Ne var ki bu bilgileri Göktürk ve Uygur dönemine kadar götürmek mümkündür⁶⁴.

İçtimaî tabakalaşma ise aile etrafında şekillenmiş görünmektedir. Aile toplumunun temelidir. Sürekli hareket halinde bulunan bu tip topluluklarda bilhassa aile ve soy birliğinin ön plana çıktığı zikredilmişti. Aileyle birlikte günümüze kadar devam eden ve Anadolu'nun farklı yerlerinde hala varlığını devam ettiren boy kimliğinin oldukça önemli yere sahip olduğu söylenilebilir.

⁶⁰ ÖGEL, *Gelişme*, s. 650 vd.

⁶¹ KAFESOĞLU, s.315.

⁶² ÖGEL, s.457 vd.

⁶³ Bkz. ÖGEL, *Giriş II*, s.369 vd.

⁶⁴ *Ibid.*

Toplum yapısında göze çarpan diğer önemli bir özellik ise nizamî ve disiplinli hayat tarzıdır. Sürekli açık havada dolaşan bir kavmin, intizamlı hayat telakkisinin temellerini gök cisimlerinin nizamî hareketleriyle irtibatlandırılan görüşler vardır. Din telakkisinden devlet nizamına varıncaya kadar her şeyde bu ilişki kurulabilir⁶⁵. Güneş bayrak gök çadır şeklinde formüle edilen Türk devlet telakkisiyle, Gök Tanrı tarafından kutsanmış kabul edilen Türk hâkânı, gün doğusundan gün batısına kadar kendisini dünyanın yegâne hakimi olarak gördü. Bu telakkinin bütün Türk devletlerinde bir şekilde devam ettiği görülür⁶⁶.

Törelere zaptu-rapt altına alınan aile, toplum ve devlet nizamıyla aynı paralelde gelişen iktisadî hayatın da, belli başlı kaide ve kurullarla düzenlenmiş olduğu sonucuna varılabilir. Fakat hemen belirtmek gerekir ki, asıl belirleyici faktör yarı göçebe hayat tarzı olmalıdır. Her ne kadar çok erken dönemlere ait kurganlardan çıkartılan bulgular bu toplumlarda tarımsal hayatın izlerini gösteriyor olsa dahi⁶⁷, bunun yaygın şekilde değil, belli bölgelere münhasır ve mevzii olduğu ihtimalini güçlendiriyor.

KAYNAKLAR

- ASLANAPA O, *Türk Sanatı*, (Nşr. Kervan Yayınları/1), İstanbul 1984.
- BLOCH M. *Feodal Toplum*, (Çev. M. A. Kılıçbay-Nşr. Savaş Yayınları/2), Ankara 1983.
- DIYARBEKİRLİ N.-ASLANAPA O., *Türk Tarihi*, Ankara 1977.
- DOĞAN D.M., *Tarih ve Toplum*, (Nşr. Rehber Yayınları/1), Ankara 1990.
- GÖKALP Z., *Türk Medeniyeti Tarihi*, (Nşr. İ.Aka-K.Y.Koprman), İstanbul 1976.
- GÖKYAY O.Ş., *Dede Korkut Hikayeleri*, (Nşr. Kültür Bakanlığı Yayınları/252), Ankara 1977.
- HASSAN Ü., *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, Ankara 1986.
- KAFESOĞLU İ., *Türk Millî Kültürü*, (Nşr. Boğaziçi Yayınları), İstanbul 1986.
- ÖGEL B., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Bulgularına Göre)*, (Nşr. Türk Tarih Kurumu Yayınları/VII), Ankara 1988.
- ÖGEL B., *Türk Kültür Tarihinin Giriş I-VI*, (Nşr. Kültür Bakanlığı Yayınları/244-13), Ankara 1978.
- ÖGEL B., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988.
- ÖGEL B., *Türk Mitolojisi I*, (Nşr. Türk Tarih Kurumu Yayınları/VII), Ankara 1978.
- ÖGEL B., *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982.
- RASONY L., *Tarihte Türklük*, (Nşr. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü/83), Ankara 1988.
- TOYNBEE A., *Tarih Bilinci I*, (Nşr. Bateş Yayınları), İstanbul 1978.

⁶⁵ ÖGEL, *İslamiyetten Önce*, s.17.

⁶⁶ Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Turan a.g.e., s.176.

⁶⁷ Yapılan kazılarda Altay bölgesinde bile sulama kanalları olduğu görülse bile, hayvancılığın daha gelişmiş olduğu söylenebilir.

- TURAN O., *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II*, (Nşr. Nakışlar Yayınevi/21-22), İstanbul 1979.
- TÜRKDOĞAN O. *Türkiye'nin Sanayileşmesi (Dün-Bugün-Yarın)*, (Nşr.Töre Devlet Yayınları/54), Ankara 1981.